

szentélye lebontástól megcsonkultan álló dicsőszentmártoni unitárius templom után ez a legrégebb eredeti ízlésben maradt templom.

Utolsó javításakor belsejében, a falán talált 1518. évszám építési idejét jelezte, festett mennyezete pedig 1526-ban, tehát éppen a mohácsi veszedelem évében készült.

De az ádamosi unitárius templom egyik érdekes erdélyi történelmi nevezetességű emlék ezenkívül is. A XVII. százévben egyetlen helyen sem tartottak az unitáriusok annyi zsinatot, mint Ádámoson, s ezek mind ebben a templomban folytak le. 1618-tól 1695-ig tíz zsinat volt itt, s 1659. március 30-án az unitárius püspök, valamint a papság itt esküdt föl Barsai Ákos fejedelem hűségére, 1663. október 21-én pedig itt választották meg az unitárius egyház egyik legkiválóbb püspökét, Koncz Boldizsárt.

A református egyházközség századokig a szomszéd Sövényfalva leányegyháza volt. Temploma új épület, s maga az egyházközség is nemrég szerveződött önálló egyházközséggé. Ennek is van azonban egy értékes emléke: százéves, szépen faragott cinteremkapuja, mely egyike e vidék mindjobban ritkuló becses népi faemlékeinek.

KÓNYA ÁDÁM

KILYÉN VALLATÁSA*

Éppen kilenc évtizede annak, hogy Huszka József, ki már közleményekben ismertette a korábbi években általa feltárt középkori falfestmények sorát, a kilyéni unitárius templom falainak „vallatásához“ fogott. Valamiféle csalódás azonban érte a vidékre szakadt, kutató hajlamú, fiatal tanárembert. Alig titkolt keserűséggel számolt be erről a *Székely Nép* egyik 1887-es számában, az itt is felfedezett falfestmények sorsát illetően: „... fájdalom magamnak kellett újra bemeszeltetnem a múltnak emez ékesen szóló fényes tanújelét, mert csak azon feltétel alatt engedte meg a kaparást az unitárius főkonzisztórium“.

Kilencven év elteltével a kopottan emelkedő középkori épület falai megrázkódtak. Ily módon, akár a mesék magukat megrázó és hétszerte szebbé váló alakjaival történik, úgy kerültek elő napról napra, e sorok írójának szemei elé, az újabb és újabb középkori épületelemek, festett, faragott részletek. Többféle munkálatot egyesítő helyreállítási terv elkészítéséhez volt föltétlenül szükséges az épület tüzetes átvizsgálása (1978. június—július). Az építészet- és művészettörténetileg egyaránt értéket jelentő, fennmaradt elemek, részletek megőrzése csak így lehetséges. Régi adósságot törlesztünk, ha mindez valóra válik.

EDDIG TUDJUK

Természetesen, Orbán Balázs volt az első lelkiismeretes tudósító:

* Megjelent a FÓRUM (Sepsiszentgyörgyi Megyei Tükör Melléklete) 1978. júliusi számában, 20—21 l.

„Kilyénben az unitáriusok temploma igen érdekes gót ízlésű épület, mely azonban egészen átalakult elannyira, hogy csak szentélyében ismerhetünk a régi idomokra. A torony alatti ajtó fölé egy, a templom hajójában állott s az igazításkor ide falazott kő van. A kövön szép virágfüzér közé fogott ezen felirat olvasható: Anno M—o 427, mely évszám, a templom építési évét jelölné.“

Átfogóbban Köpeczi Sebastyén József mutatta be az említett követ, a gótikus szentségtartó másodlagosan elhelyezett részletének tartva azt, Virgil Vătăşianu pedig az évszámot helyesbítette 1497-re. Sommásan maga is modernizált gótikus épületet emleget összefoglaló kézikönyvében. Szaktanulmányában Vasile Drăguţ, a Huszka által feltárt falfestményeket: Utolsó vacsora, Szt. László-legenda, Utolsó ítélet stb. (1370—1400 körüliek) sorolta fel.

E már 1955-ben műemlékké nyilvánított épületet* látogatók egyéb részletekre is felfigyelhettek. Ritmikusan emelkednek a részben gótikus esővetőköveket hordozó támpillérek. Egykori boltozat ívei látszanak a keleti részén. Törpített ablakai fölött befalazott gótikus mérművek sejlettek. „Legfiatalabb“ részletei, mint a két eltérő időben készült festett kazettás mennyezet is, átalakításokra utaltak. Ezzel rokon díszítésű, feliratos karzatmellvédje, szószékkoronája (1759) egészítette ki a látható részleteket.

AMI MOST ELŐKERÜLT

Korábban, erőltetett kaparással, már a brassói Tervezőintézet munkatársai kutattak a falfestmények után. Az 1977-es földrengés nyomán, főleg a vakolt felületek alól egyes részletek „maguktól“ láthatóvá váltak. A falfestmények a nyugati falat teljes, az északit és délit pedig 8—8 m hosszúságban borítják. A mai padlószinttől 1—1.5 méterre, két képsorozat húzódik végig, négy méter magasságig. Előbb az alsót készítették el. Ennek finom felületű vakolatszintje behajlik a felső festményeket hordozó szint alá. Különösen az északi oldalon, a magasabbra felhúzódnak nedvesedés, a meszelés és a levegőtől való elzárttság jelentős károsodást okozott; a nyugati falon pedig a tetőhibásodás következtében ismételtén becsorgó esővíz.

Az épület déli falán már 1973 nyarán apró, vöröses foltok tűntek elő a lehámló mészréteg alól. A freskókészítésben járatos Kiss Béla képzőművésszel a helyszínen győződünk meg egy nagyobb méretű külső falfestmény létezéséről. Ebben az esztendőben, a déli fal külső felületén, három részen sikerült megállapítani egyenként átlagban 120×150 cm-es kiterjedésű erőteljes szegéllyel körülhatárolt magasság szerint két szintben elhelyezett festett felület létét. A csapadék és a közvetlen napfény káros hatása ellen, a végleges feltárás és konzerválás időpontjáig, lejtős védőtetővel láttuk el valamennyit. A vöröses szegélycsík a nyugati falon is előkerült. Sajnos jelentősebb részletekre itt nem számíthatunk. Esetleg a mai torony által védett felületen, ahol a szegélycsík folytatódik.

A mai déli bejárótól nyugatra látható már az eredeti bejárat falmélyedése, fölötte a vastag szemöldököfával. A feltehetően félköríves kőajtó-

* 661. sz. M. T. H

keret nyomára (amennyiben készült ilyen) eddig nem akadtunk. A mai bejárat felett egy csaknem épen megmaradt kisméretű, rézsús ablakot tártunk fel. A déli leomlott támpillér alatt, valamint a vele átellenben lévő északi mellett jól megfigyelhető, hogy a templom freskóval borított nyugati része voltaképpen az eredeti templomhajó.

A hozzácsatlakozó szentély felkutatása közben, a mai padlósínt alatt átlag félméternyire megtaláltuk töredékesen a középkori köves padlószíntet. Alatta pedig a jelenlegi szinttől 105—140 cm. mélységben az eredeti, félkörívesen záródó román stílusú szentély egy méter széles alapfalát.

A későgótika korában helyére épült, szögletesen záródó szentély északi falának a keleti szélén került elő, szokatlan módon, a protestantizmus elterjedésekor befalazott sekrestyeajtó. Andezitből faragott kőkerete leszelt (1. sz. rajz). Hasonló korúak a most kibontott két lóhereíves nyílásával jellegzetesen későgótikus emlék szentélyablakból előkerült mérműves* kőrácok is. A délkeleti ablak kőkerete az 1802-es földrengéskor szétrepedt, emiatt mérműve csonkán maradt meg. Finoman megmunkált halhólyagos kőrácsa a helyreállításakor kiegészíthető (2. sz. rajz). Egyedülállóan érdekes a déli szentélyablak épen megmaradt mérműve. Előbbitől a díszítmény típusát, kidolgozását illetően egyaránt elütő népiesebb munka (3. sz. rajz).

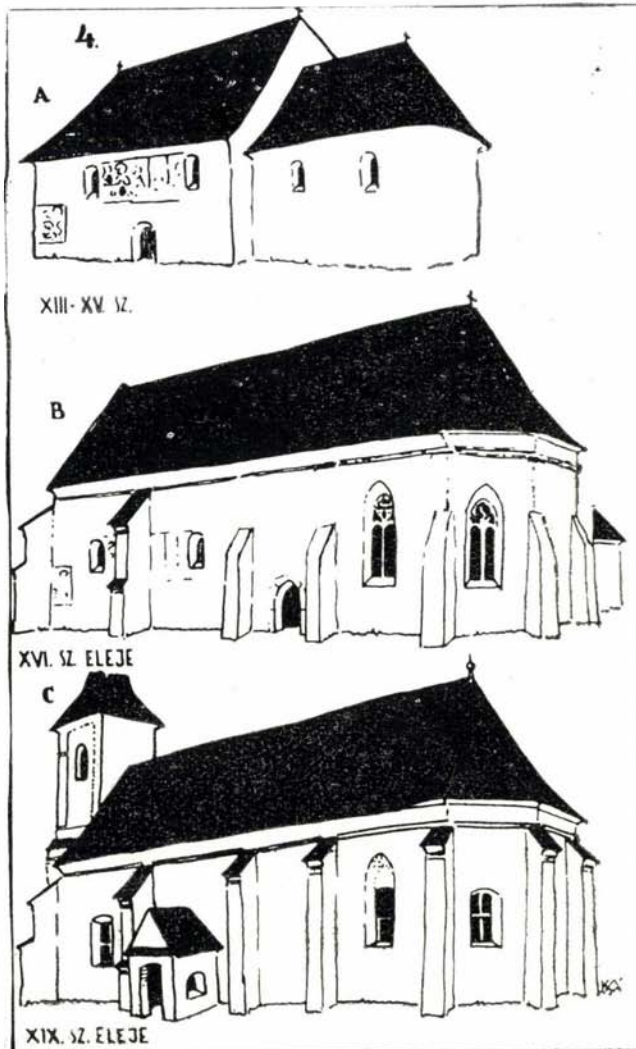
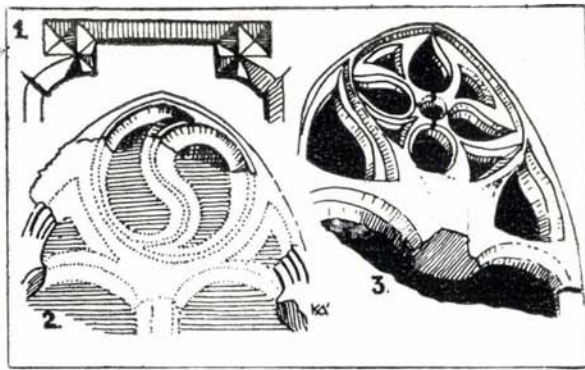
A sekrestyeajtó közelében, már a szentélyzáródás északkeleti falán, került elő a rendkívül puha, palás homokkőből faragott szentségtartó, bemélyülő fülkéjében több írásos emlékekkel. Belső oldalán az 1528-as évszám olvasható, alján megsérült, háromsoros szöveg, oldalán a továbbiakban megvizsgálandó jelek. A szentségtartó felületét és a környező falfelületet először rossz megtartású, fekete színű festéssel (korom?) díszítették, majd erre rávakolva újrafestették, okkeres, zöldes színt használva. Ebből egy szárnyas angyal alakja épen megmaradt. A protestantizmus elterjedésekor a szentségtartó faragott felületét megcsonkították, majd az egészet befalazták. Az előbbieken említett fekete színű festéssel díszítették a gótika korában megemelt hajó falának felső peremét is.

A későgótikus szentély déli falán szintén bejáró nyomaira bukkanunk. Kőkeretét kiemelték, miután ezt a bejáratot is megszüntették és a ma is szimmetrikusabb elhelyezésben utólag megnyitották. Ennek darabjai lehetnek, a szószékfeljáró lépcsőjéből előkerült, gótikus korra utaló élszedett, faragott kövek.

Kívül a templom északi fala mellett három helyiség alapfala került napvilágra, közülük a keleti, a gótikus szentélyhez szervesen csatlakozó sekrestyéé. Egykori nyeregtetejének nyoma a templomfalon jól látható. A középső kisebb méretű, valószínűleg a félköríves szentélyhez tartozó sekrestye alapfala, melyet utólag csontházként (ossárium) használtak. A mélyebben levő harmadik alapfal rendeltetése még tisztázatlan.

Az épület felmérésekor, annak hossz tengelyét kijelölő zsinór irányának tájolóval történt mérése, csaknem 30 szögfokos eltérést mutatott a keleti iránytól északkelet felé. Szt. Kilián napja jelenleg július 8-ra esik, a XVI. századi, gregoriánus naptárreform előtt azonban éppen a nyári napforduló táján volt, amikor legészakabbra kel fel a Nap. Érthető tehát az épület hossz tengelyének jelentős eltérése a keleti iránytól. Ez

* mérmű: gótikus ablakok felső részén alkalmazott, kőből faragott szabályos, rácsszerű díszítmény.

egyben arra mutat, hogy valóban Szt. Kilián tiszteletére emelték a templomot. Másfelől igazolja Benkő József véleményét — hogy a falu neve a védőszent nevéből származik, — melyet Orbán Balázs utóbb „kisé erőltetettnek“ tartott. [. .]

ÉS AMIT MINDEBBŐL KIOLVASHATUNK

A kilyéni unitárius templom valószínűleg a XIII. században épült. A 90 cm-es kőfalai az eredeti padlószint felett csaknem öt méterig emelkedtek az 5,8×8,3 m-es belvilágú templomhajó esetében, melyet lapos mennyezet borított. Nyugaton és délen egy-egy bejáró, a déli falon két kis méretű ablak nyílt. Kelet fele, a 4,6×6 m-es belvilágú félkörívesen záródó szentéllyel folytatódott, mely boltozott lehetett. Északról kis méretű sekrestye csatlakozott ez utóbbihoz (4/A rajz).

Még a falfestményekkel történt díszítése előtti időszakban tűz pusztíthatta. Erre utal a nyugati, eredeti bejáró szemöldökhájának szenesedett felülete a falfestményes vakolatréteg alatt. Az eddigi kormeghatározás szerint a XIV. század végén belsejét falfestményekkel látták el. Ebben az állapotban érhetette meg a kis méretéhez képest gazdagon díszített épület a XV. század második felét.

Hogy az 1471-es nagy erejű földrengés, vagy a lakosság számbeli növekedése, esetleg mindkét tényező tette indokolttá az újjáépítést, illetve bővítést, nem dönthetjük el egyértelműen. Tény azonban, hogy a századforduló táján, a hajóval egyenlő szélességű poligonális záródású, boltozatos-támpilléres új szentélyt építettek. Egyben csaknem két méterrel emelték a korábbi hajó falait is. Ennek addig használt déli bejáratát befalazták, elébe esővetőköves támpillért építettek. Az új bejáró nyílását a szentély-szakaszon hagyták meg, mely fölé éppen azért ablakot nem nyitottak. Ezt faragott kővekből rakott, csúcsíves kőkeret díszítette. Új sekrestye, kőkeretes ajtóval, mérműves, kőkeretű ablakok és szentségtartó jelzik napjainkban e későgótikus építkezést (4/B rajz).

A protestantizmus térhódításakor a sekrestyét lebontották, ajtaját, valamint a szentségtartót és a falfestményeket befalazták, lemeszelték. Feltehetően a XVIII. században nyithatták meg a részarányosabb elhelyezésű mai déli bejáratot és módosíthatták az addigi kis méretű déli ablakokon.

Ennek ellenére a templom mint főleg gótikus jellegű épület érte meg a boltozat beomlását is előidéző 1802-es földrengést. A javítások során a gótikus ablakokat letörpítették. A belső térben az 1801-ben készült kazettás mennyezetet, az addig boltozott keleti részre is kiterjesztették. 1805-ben festett mellvédés karzat készült. Végül, 1820-ban felépült a jelentéktelen déli előcsarnok (portikus) és 1806-ban a kő-tégla alapra emelt, favázás, téglarakású torony. Így alakult ki századunkban is ismert állapota, minek láttán Orbán Balázs jogos szomorúsággal állapíthatta meg, hogy „egészen átalakult“. (4/C rajz).

Rejtett értékei most vannak feltárulóban. A továbbiakban még újabb részletek kerülhetnek elő. Mintegy hatvan négyzetméter borítanak a végleges feltárára és konzerválásra váró falfestmények. Kiss Béla, valamint a freskó-restaurálásban járatos, zabolai származású Bartos Jenő képzőművészeink közreműködésére számítunk.

Az általános vélekedés szerint vidékünkön rendkívülinek tűnő külső falfestmények ma már korántsem tekinthetők ritkaságnak. Darlacon, Székelydályán, Csikdelnén (utóbbit Vámszer Géza tárta fel) ismertek. K. Sebestyén József Nagykászon, Köpecz, Gelence középkori templomain találta meg. E sorok írója Kökösből, utóbb Sepsiszentgyörgyről ismertetett látható részleteket. Két utóbbi helység közelsége Kilyénhez már egymagában arra figyelmeztet, hogy középkori templomaink külső felületének falfestményekkel való díszítése sokkal általánosabb lehetett, mintsem hogy rendhagyónak tekinthessük. A megyeszékhely közelében, sőt immár ahhoz tartozó helységben és a Brassó-Tusnádfürdő közötti, turisztikailag is forgalmas műút közvetlen közelében levő számos értéket megőrzött középkori műemlékünk helyreállításával a gelencei, falfestményeiről méltán nevezetes templommal vetekedő műértékkel gazdagodunk.

FERENCZI GÉZA

ADALÉKOK

A HOMORÓDKARÁCSONYFALVI UNITÁRIUS TEMPLOM ROVÁSFELIRATÁNAK MEGFEJTÉSÉHEZ

Debreczeni László, szíves szóbeli közléséből tudottan, a ma Hargita megyében lévő Homoródkarácsonyfalva unitárius temploma 1495-ben emelt tornya II. emeleti északi lőrés-ablakának szemöldök-kövén rovásírásos szövegre bukkant még 1937 nyarán. Ugyanő tudósított még arról is, hogy nem tette közzé fölfedezését.

Utóbb Szőke István, akkor bölcsészettan hallgató látta újra 1944. júniusában. Ő fölhívta néhai Németh Gyula egyetemi tanár figyelmét erre a vizsgálódásra érdemes leletre. Eljuttatta hozzá a felirat pacskolatát, fényképét, valamint betűinek — sajnos nem valóságos hű, de ahhoz mégis igen közel álló — rajzát. Németh Gyula a kapott adatok alapján közreadta a leletet (ezt, de csak ezt alább fogjuk ismertetni). Utána még Franz Alheim német és Csallány Dezső magyarországi kutató foglalkozott a felirat értékelésével és megfejtésével. Csak sajnálhatóan, egyikük megfejtési kísérlete, de keltezése se fogadható el. Szőke Istvánnak a valóságot viszonylag helyesen tükröző betűit gyenge pacskolat, hasznavehetetlen fényképek alapján — máskülönben is megengedhetetlenül — „javítva“, a közlések sorrendjében egyre romlóbb, a valóságtól mindinkább távolodó írásjelek rajza alapján ismertették, az eredetitol igencsak messze eső, sőt mi több: valójában nem is létező, csupán elképzelt jegyekből, betűösszevonásokból önmaguk összeállította szövegeket „fejtettek“ meg.

E helyzetben való segíteni akarástól és az érdeklődők szélesebb táborának rendelkezésére bocsátásának az óhajától vezérelve közzétettük a felirat hű rajzát, észrevételeinkkel meg a jegyek több esetében föltehető hangértékének a meghatározásával, helyesebben meghatározási kísérleté-